

Sociolingvisternes dialekter

INGE LISE PEDERSEN

De dialektsamfund som dialektologerne beskriver blev oplevet som under hastig forandring allerede omkring 1900. Det var faktisk denne opfattelse der lå bag oprettelsen af Udvalg for Folkemål 1908-09 og udgivelsen af tidsskriftet Danske Folkemål fra 1927. Det var sidste øjeblik, og man skulle redde hvad der var at redde af de "genuine" dialekter.

Det der kom i stedet for disse blev altså anset for mindre ægte. Det var udtyndede eller nivellerede dialekter – ordvalget viser tydeligt at det var sprog af dårligere kvalitet end de traditionelle dialekter. Det er formentlig derfor det varer så forholdsvis længe før man overhovedet giver sig til at beskrive dem. I første omgang holder man sig til at lave en slags sprogsociologisk undersøgelse af hvordan befolkningen fordeler sig på forskellige kategorier talesprog, dialekt, blandingssprog og rigsdansk.

Allerede 1898 beskriver Anker Jensen den sproglige situation i Åby lige uden for Århus, og kan melde som hovedresultat at 57% af de 385 indbyggere i Åby sogn talte ren lokal dialekt, 17% talte blandet dialekt, 22% rigsdansk og endelig var der 4% der talte andre dialekter eller sprog. Brugen af dialekt var ikke afhængig af talerens sociale placering, i hvert fald var det ikke de socialt dårligst stillede der talt mest dialekt, det var bønderne. Anker Jensens beskrivelse viser at der er store ændringer på vej i det lille lokalsamfund, idet der er store forskelle mellem aldersklassernes sprogbrug: mange af de unge talte blandet dialekt eller sågar rigsdansk (forfat-

teren tillader en vis regional farvning af rigsdansk, så vi ville måske sige at de talte regionalsprog).

I 1920 blev en tilsvarende undersøgelse gennemført i Vestjylland af Peter Skautrup. Her blev den lokale dialekt talt af alle indfødte voksne på nær én (ud af 269). Gårdmænd, husmænd og landarbejdere talte alle den traditionelle lokale dialekt. De der talte blandet eller udtyndet dialekt var tilflyttere, næsten alle sammen husmænd i nyudstykkede statshusmandsbrug. De fleste rigsdansktalende var post- og jernbanefunktionærer og lærere, og de var alle tilflyttere. Den bofaste befolkning havde altså opretholdt dialekten, men på grund af den stigende geografiske mobilitet var de indfødte i mindretal, tilflytterne udgjorde 60%. To tredjedele af disse tilflyttere talte andre jyske dialekter, kun 9% af tilflytterne var rigsdansktalende, og næsten ingen af disse arbejdede i landbruget.

Skautrup påviste at geografisk mobilitet fører til dialektnivellerings, også når tilflytterne kommer fra andre landlige dele af landet. Men det er en nivellerings der først og fremmest fører til gensidig dialekttilpasning, såkaldt horisontal konvergens, ikke til øget brug af rigsdansk. Rigsdansk forbindes stadig med byliv og med byerhverv.

En samtidig skitse af dialektforskellene på Sjælland viser at der var store aldersmæssige, sociale og situationelle forskelle inden for lokalsamfundets sprog. Disse forskelle er større end de geografisk betingede forskelle mellem forskellige slags sjællandsk, hævder forfatteren.

De største skurke i dette sprogspil er de unge piger. De er farlige for dialekten. Mange af dem arbejder en tid som tjenestefolk i byerne, og når de vender tilbage til landet så har de en tendens til at beholde noget af det "fine" sprog de har lært i byen. Det gør mændene i mindre grad. Pigerne fungerer altså som missionærer

for rigsdansk evt. med et vist regionalt præg, eller i det mindste for en udtyndet dialekt.

Talesprog er altid under forandring, men i løbet af de sidste hundrede år har de danske talesprog, de danske dialekter, efter alt hvad vi ved forandret sig mere end i de foregående århundreder. Det mest karakteristiske for sociolingvisternes dialekter er derfor bevægeligheden, den store variation. En beskrivelse som af den foregående periodes dialekter giver derfor ingen mening. Man kan generelt sige at der sker en regionalisering, en bevægelse hen imod en tilstand med ganske få regionale dialekter der dækker større områder.

SPROGLIGE FORANDRINGER INDEN FOR DIALEKTERNE

Først og fremmest går de fleste af dialektale særord af brug. Mange af dem bliver overflødige med den modernisering der sker med landbrugsteknologien. Når man ikke længere tærsker med plejl, går betegnelserne for plejlens forskellige dele selvfølgelig også i glemmebogen, og det tærskéværk der kommer i stedet har ikke nogen dele der benævnes forskelligt i Vendsyssel og på Sjælland. Da roedyrkningen introduceres i slutningen af 1800-tallet, står de lokale dialekter stadig så stærkt at der opstår regionale betegnelser. Senere indførte afgrøder og maskiner har alle fået samme benævnelse i hele landet.

Det er imidlertid ikke kun forældede fænomener hvis dialektale navne forsvinder. Der forsvinder også mange benævnelser på naturfænomener, jordbund og meget andet, hvor fænomenet ikke er forsvundet, men blot overtager det rigsdanske navn. Hele denne udvikling mærkes mest i Vestdanmark hvor det dialektale ordforråd afveg mest fra rigsdansk.

Der kan imidlertid også registreres en række fonetiske ændringer i retning af talt eller skrevet rigsdansk, især inden for vokalismen.

RIGSDANSK		VESTJYSK DIALEKT	
SKREVET	TALT	ÆLDRE FORM	YNGRE FORM
svane	<i>sva'nə</i>	<i>swā'n</i>	<i>swa'n</i>
gær	<i>gæ'ɹ</i>	<i>gja'r</i>	<i>gjæ'ɹ</i>
kværn	<i>kvää'n</i>	<i>kwa'n</i>	<i>kwää'n</i>
lege	<i>laɟ</i>	<i>li:ə</i>	<i>le</i>
fandt	<i>fan'd</i>	<i>fon'</i>	<i>fan'</i>
sprang	<i>sbran'</i>	<i>sbråŋ'</i>	<i>sbran'</i>
fortalte	<i>få'tal'də</i>	<i>få'to:l</i>	<i>få'talɟ</i>

IFLG. SKAUTRUP

Som det ses, er de yngre former i nogle tilfælde identiske med rigsdansk, mens de i andre tilfælde adskiller sig fra rigsdansk ved et enkelt træk. I nogle tilfælde sker der det at en ældre form udskiftes med en nyere der adskiller sig lige så meget fra rigsdansk som den ældre, men som bruges i et rigere og mere moderne naboområde, som fx

noget	<i>nå·ð</i>	<i>nåt</i>	<i>nøj</i>
barn	<i>baɹ'n</i>	<i>bå'n</i>	<i>bå'ɹ</i>

Noget lignende kendes fra øerne, hvor *ð* i sydfalstersk forsvinder, selv om det svarer til rigsdansk. Forklaringen må være at resten af sydøernes dialekter ikke har noget blødt *d*, og det samme gælder regionalsproget i området.

Den samme variabel kan også ændres i modsat retning på forskellige steder. Omkring 1900 sagde man på Nordvestlolland *ba·w ka·w* 'bage kage' lige som på nabøen Langeland, men senere har man tilpasset sig udtalen på resten af Lolland og på Falster, hvor man sagde *ba· ka·*. På Vestmøn er udviklingen gået i den stik mod-

satte retning, fra *ba' ka'* til *ba'w ka'w*. Her har man nemlig tilpasset sig udtalen i Stege og Sydsjælland.

Sådanne spredte eksempler peger i retning af at udviklingen i almindelighed havde form af en horisontal konvergens, hvorved ord og udtaleformer med begrænset udbredelse må vige for mere prestigefyldte varianter, eller for varianter med større regional udbredelse. Man kan også konstatere en vis indflydelse fra skriftsproget og fra det skriftnære offentlige talesprog, mere end fra byernes talte dagligsprog.

De fleste af de ændringer der sker bringer dialekterne nærmere til rigsdansk, men der er stadigvæk tale om en ændring inden for dialekterne, ikke om et skift fra dialekt til en form for rigsdansk. Den lokale dialekt overleveres også til næste generation, som stadigvæk opdrages på dialekt af forældrene, blot en moderniseret dialekt.

Man kan opsummere periodens ændringer således: En stor del af det specielle dialektvokabular forsvinder. Mange af de specifikke lokale udtale- eller bøjningsformer blev erstattet med andre former med større geografisk udbredelse. Disse former var ofte, men ikke altid, nærmere ved rigsdansk. Geografisk mobile personer opretholdt ikke deres dialekt uændret, men de skiftede kun til rigsdansk hvis de flyttede til de større byer. Der var klare kønsrelaterede forskelle, idet de unge kvinder var mere tilbøjelige end de unge mænd til at ændre deres dialekt når de blev udsat for rigsdansk, fx når de opholdt sig i byen. Og de var også mere tilbøjelige til at holde fast i nogle af disse ændringer når de vendte tilbage til landbosamfundet. Samtidig må det dog bemærkes at mange af gårdmændene havde offentlige hverv som gav dem mange flere ikke-lokale kontakter end deres koner havde. Det kunne også føre til dialektudtynding; nogle dialektologer kaldte det sognerådsdialekt (og det var ikke venligt ment) og opfattede denne måde at tale på som et urent og sygt sprog.

Fra slutningen af 1800-tallet til midt i 1900-tallet skete der således mange ændringer i de danske dialekter, men ikke noget dramatisk fald i antallet af dialekttalende. Dialekterne blev moderniseret, de tilpassede sig til hinanden og til rigsdansk, dvs forskellene blev mindre, men størstedelen af landbefolkningen var stadig dialekttalende. Den situation ændrer sig omkring 1960. Fra da af er der i mindre grad tale om dialektudtynding. I stedet sker der et skift fra dialekt til en regional udgave af rigsdansk.

FRA DIALEKT TIL RIGSDANSK

I 1970'erne begynder man at beskrive den sproglige variation i lokalsamfundet med kvantitative metoder. Den første grundige analyse er Kjeld Kristensens beskrivelse af sproget i Vinderup i nordvestjylland. Den analyserer 13 udvalgte sprogræk omfattende både stødforhold, særlige vokal- og konsonantudviklinger og den bestemte artikels placering, substantivernes køn og 1. persons personlige pronomens form, *a* eller *jeg*.

For nogle af disse træks vedkommende bruges den dialektale form kun sjældent og af få. Det gælder den særlige udtale af stød som en konsonant, fx i ord som *tid* og *hus* (klusilparasit), og det gælder de særlige vokaludviklinger (diftingering af visse vokaler, *o* for *å* og *å* for *a*).

Andre træk er bevaret i næsten 100% af tilfældene, fx udtale af ord som *folk* og *kant*, *betale* og *forsvinde* uden stød. Det bløde *d* er man heller ikke meget for at tage i sin mund, og man fastholder *-en* i participier som *kommen* og *bunden*.

Midt imellem ligger træk som vestjysk stød (som især holder sig godt på ordet *ikke*), og vestjysk måde at bruge køn på (til at skelne mellem noget tælleligt og noget utælleligt). Det samme gælder valget mellem *a* og *jeg*: lidt over halvdelen siger *a*.

Det er en klar tendens at de dialekttræk der er mest specielle,

dvs. som findes i det mindste område, glider først ud, mens træk som er fælles måske for hele Vestdanmark er mere resistente for påvirkningen fra rigsdansk.

Ifølge denne beskrivelse falder talerne i to grupper, en ældre der fortrinsvis bruger dialektvarianter og en yngre der fortrinsvis har rigsdanske træk i deres sprog. Der er kun få personer i midten, med lige meget dialekt og rigsdansk. Det er to klare grupper, selv om der ikke er tale om enten ren dialekt eller ren rigsdansk, men om en talmæssig forskel der er statistisk signifikant. Det er et billede af et sprogsamfund hvor den traditionelle dialekt ikke bringes videre til den yngre generation, et billede af en døende dialekt – hvad disse 13 træk angår.

For det ville jo være muligt at finde andre træk hvorved man kunne skelne mellem en moderne regional nordvestjysk dialekt og rigsdansk. Kjeld Kristensens undersøgelse viser ikke at alle geografisk relaterede sprogforskelle er forsvundet, men at den traditionelle dialekt er ved at forsvinde i Vestjylland. Som vel at mærke altid har været et af de steder hvor den traditionelle dialekt holdt sig bedst.

I slutningen af 1980'erne blev sproget undersøgt i Odder i Østjylland. Her blev forekomsten af 37 sprogtræk undersøgt, hos 82 talere i alle aldre. Næsten alle talte fortrinsvis rigsdansk. Den traditionelle dialekt synes næsten at være forsvundet i Odder.

HVILKE DIALEKTTRÆK HOLDER SIG BEDST?

Det spørgsmål kan ikke besvares helt generelt. Dels er det ikke de samme træk der er behandlet i de undersøgelser vi har, dels har et og samme træk forskellig status i forskellige dialekter. For eksempel er svind af *ð* meget modstandsdygtigt over for rigsmålspåvirkning i det fynske område, men ikke i Odder, modsat ser det ud til at rigsdansk stød lettere finder indpas på Sydfyn end på Lolland og Falster.

Fra det fynske område har vi dog mulighed for at sammenligne visse dialekttræk på Langeland og i Vissenbjerg vest for Odense på grundlag af undersøgelser offentliggjort i 1994 og 1996, dvs. næsten samtidig. Det viser sig at *ð* er svundet i 95% af tilfældene på Langeland, mod 88% i Vissenbjerg, og en række enkeltord har også bevaret dialektudtalen i højere grad på Langeland: *var* (77 mod 24%), *han* (72 mod 45%), også (56 mod 41%) og ikke (33 mod 7%), mens dialektudtalen af pronominet *jeg* tilsyneladende holder sig bedst i Vissenbjerg med hele 99%, over for 68% på Langeland.

Den traditionelle dialekt ser altså ud til at have større vitalitet på Langeland end i Vissenbjerg, men det er tvivlsomt om vi uden videre kan slutte at Langelænderne i almindelighed taler mere dialektalt end fynboerne. Forskellene kan meget vel skyldes at Vissenbjerg er et mere urbaniseret område end det undersøgte område på Langeland.

Vissenbjerg er mere sammenlignelig med Odder, om end den fynske by er noget mindre end den jyske; begge ligger fx i rimelig pendlerafstand fra en større by (Odense og Århus). Der er imidlertid stor forskel på dialektens stilling. I Vissenbjerg har flertallet af de 18-30-årige mere end 50% dialekttræk, mens kun en meget lille del af informanterne i Odder når op på 50%. Betyder det at dialektudtyndingen, eller måske endda dialektsvindet, er nået så meget længere i Odder end i Vissenbjerg? Og i så fald: hvorfor?

En af grundene kunne være at dialektudtyndingen allerede i slutningen af 1800-tallet var stærkere på Århusegnen end i Odenses opland, bl.a. på grund af den meget kraftige agitation mod dialektbrug som den indflydelsesrige højskolemand og husmandsfører Lars Bjørnbak udøvede fra sin Viby højere landboskole fra 1857.

Men forskellen kan også være tilsyneladende. Den kan skyldes informantudvalget i de to undersøgelser, idet gennemsnitsalderen var lavere i Odder, hvor en fjerdedel af informanterne var folke-

skoleelever, og materialet blev oven i købet indsamlet 4-5 år senere end det fynske. Det var altså yngre årgange hvis sprog blev beskrevet. Endvidere kan det have spillet en rolle at båndoptagelserne i Odder blev foretaget på skolen, mens vissenbjergenserne blev interviewet i deres egne hjem, dvs. i en mere privat sfære, og informanterne og intervieweren havde fælles bekendte. Endelig er samtalerne i Odder typisk kortere end de fynske, derfor kan der være tale om indbyrdes stilforskelle.

Men dertil kommer at en hvilken som helst angivelse af dialektprocent vil være afhængig af hvilke træk man vælger at tælle. Hvis man ved på forhånd at et givet træk kun bruges af nogle få ældre personer, kan man vælge at udelade dette træk, og får så en højere dialektandel, end hvis man tager dette træk med. Ved enhver sammenligning mellem forskellige undersøgelser løber man en risiko for en sådan skævhed.

UDTYNDING AF DIALEKT ELLER SKIFT FRA DIALEKT TIL RIGSDANSK?

Undersøgelser af dialektudtynding i Europa har især fundet sted gennem de sidste 30 år. Mens man i vore nabolande kan finde mange eksempler på interne dialektændringer i form af udtynding af trækkene, ser de fleste danske undersøgelser af denne type snarest ud til at beskrive et skift fra dialekt til (en regional udgave af) rigsdansk, et regionalt standarddansk.

Skyldes det så at der i Danmark er tale om en mere abrupt overgang fra et dialektsamfund til et standardiseret sprogsamfund? Ikke nødvendigvis. Der er snarere tale om at dialektudtyndingen var nået længere i Danmark end hos naboerne, og da de kvantitative undersøgelser satte ind i 1980'erne, havde der i mere end hundrede år foregået en udtynding og indbyrdes tilnærmelse i de fleste danske dialekter. Mange af de forskelle der var tilbage var ikke generelle lydforskelle, men var knyttet til enkeltord eller en lille gruppe af ord.

Der kan findes både demografiske og sociologiske forklaringer på at et hurtigt skift kunne finde sted omkring 1960 (på øerne begyndende lidt tidligere, visse steder i Jylland noget senere). En hovedforklaring er den stigende urbanisering, ikke blot forstået som tilvandring til byerne, men også som en mental urbanisering af landdistrikterne, fremmet af at der i disse år også gik en strøm fra byerne ud på landet, og med denne fulgte en urban livsstil, der efterhånden blev spredt over hele landet. Gårdmændene som i hundrede år havde indtaget den ledende position blandt landbefolkningen, både politisk og kulturelt, mistede deres førerstilling. De havde i egen og mange andres forestilling udgjort folkets kerne og landets marv og de naturlige lokale ledere, men omkring 2000 udgjorde de kun 6% af den danske befolkning og havde mistet deres økonomiske og kulturelle stilling i landsognene. Vellønnede arbejdere og funktionærer, ofte tilflyttere fra byerne har overtaget rollen som ledere, både i kommunalbestyrelserne og i de lokale foreninger.

De traditionelle dialekter var forbundet med en landlig livsform, derfor har disse ændringer påvirket holdningerne til dialekter og opfattelsen af deres nytte og værdi. Det er en vidt udbredt opfattelse i Danmark at dialekter kun hører hjemme i privatsfæren. Dette har fået konsekvenser for overførelsen af dialekterne til næstegeneration. Gifte kvinder på landet, og specielt gifte kvinder med mindre børn, har en fastere tilknytning til arbejdsmarkedet end i mange andre lande. Som følge heraf kommer børnene i institution allerede som et- eller toårige, og sprogtiltagelsen foregår derfor også i høj grad i institutionerne. Men eftersom den dominerende sproglige ideologi tilsiger at rigsdansk er det eneste sprog der bør anvendes offentligt, og det vil bl.a. sige i institutionerne, så vil både pædagoger og lærere typisk tale rigsdansk til børnene i børnehaven og skolen, selv om de måske taler den lokale dialekt til deres egne børn derhjemme. Under sådanne omstændigheder vil

de lokale dialekter kun have chance for at blive overført til næste generation i de familier som har stærke og positive holdninger til dialekt, og sådanne holdninger synes at være sjældne i Danmark.

HVAD SKER DER MED DIALEKTERNE LIGE NU?

Indtil nu har vi opereret med en temmelig enkel model for udviklingen af dansk talesprog i form af en standardiseringsproces i to trin.

Først en periode karakteriseret af både indbyrdes tilpasning og indflydelse fra rigsdansk, i fagsproget benævnt horisontal og vertikal konvergens. Resultatet er at der tyndes ud i dialekttrækkene, at dialekterne nivelleres, idet traditionelle træk fra de lokale dialekter forsvinder og erstattes med træk fra standardsproget, rigsdanske træk. Denne udskiftning af træk finder sted i en bestemt, ordnet rækkefølge. I løbet af perioden bliver den rigsdanske påvirkning stærkere og stærkere.

I den næste periode var tendensen at den enkelte dialekttalende skiftede fra dialekt til en regional udgave af rigsdansk, benævnt regionalsprog eller regionalt standardsprog. Dette skift foregik dels i løbet af den enkeltes livshistorie, dels ved at dialekten ikke blev givet videre til næste generation. Forældrene valgte i stedet at tale regionalsprog til deres børn. Der er både regionale og individuelle forskelle på hvornår dette skift sker.

I dag ser denne model ud til at være for enkel, og det der sker er ikke altid så meget en egentlig standardisering som det er en urbanisering. Det er i vid udstrækning storby sproget, dvs. københavnsk, man retter ind efter.

Det kan man til en vis grad sige at det altid har været, idet der er og var en tæt forbindelse mellem københavnsk og rigsdansk talesprog, men det var først og fremmest middelklassens københavnsk der blev regnet for korrekt sprog. Nu er der i mange tilfælde tale

om træk fra lavkøbenhavnsk og især unge københavnernes sprog der breder sig, og præger især unge menneskers opfattelse af hvad rigsdansk er, eller rettere af hvilken form for talt dansk der er efterlignelsesværdigt.

Når man undersøger sprogholdninger viser det sig at folk der taler rigsdansk på den traditionelt hjøkbøbenhavniske måde anses for at være mere intelligente, ambitiøse og pålidelige end andre talere. Derimod bliver lavkøbenhavniske talere af unge mennesker anset for at have mest selvtillid, være mest interessante, ligefremme og effektive. Det moderne rigsdanske talesprog har konnotationer som dynamik og effektivitet.

Dynamik og effektivitet er centrale begreber i det moderne samfund, ikke mindst i medierne, og eftersom mediepersoner er rollemodeller for mange unge mennesker, er der en tendens til at det dynamiske og effektive sprog bliver det sprog der tager sig mest attraktivt ud. Det afspejles i Odder, hvor der er markant forskel på de forskellige aldersgruppers tilegnelse af hvad man i dagligsproget ofte kalder rigsdanske og københavnske træk, som snarere burde kaldes hjøkbøbenhavniske og lavkøbenhavniske træk. De unge i Odder anvender langt flere lavkøbenhavniske træk end de midaldrende, og samme mønster genfindes i Århus, blot er nogle af de lavkøbenhavniske træk her også gledet ind i middelklassens sprog og opfattes klart som rigsdanske.

Undersøgelser i Næstved og det sydlige Sjælland afbilder et endnu mere standardiseret sprogsamfund end i Odder og Århus, og uden noget skarpt skel mellem by og opland. Unge mennesker i Næstved foretrækker unge standardtræk i højere grad end deres jyske jævnaldrende, idet de i gennemsnit har 80% unge standardtræk (gamle lavkøbenhavniske træk) mod 50% i Østjylland. Der kan være tale om en slags kulturel forsinkelse i det jyske. Næstved er langt tættere på København, mange pendler dertil, derfor er det

naturligt at de tilegner sig nye holdninger og lærer nye udtaleformer tidligere end østjyderne der ikke har så tæt kontakt med hovedstaden. Om alle danskere uden for hovedstadsområdet så virkelig ønsker at komme til at lyde som københavnere, kan vi ikke vide med sikkerhed. Det kunne meget vel være tilfældet at man ønskede også at opretholde visse subtile regionale træk der kunne signalere en regional identitet, som fx vestdansk *å* i stedet for københavnsk *o* i ord som 'sort, jordbær'. I de undersøgelser vi har er der faktisk 90% af de unge århusianere og 89% i Odder der udtaler disse ord som *så.ɪt*, *ʃå.ɪ.bää*, og dertil kommer forskelle i sætningsmelodien, som ikke er beskrevet i de nævnte undersøgelser.

Så længe sådanne forskelle opretholdes er der dialektale forskelle i Danmark, selv om de er ubetydelige sammenlignet med de dialektforskelle den første generation af dialektologer indsamlede og beskrev i 1800-tallet. Hvis man også opgiver disse små forskelle, må det Danmark beskrives som det første sprogsamfund der gennemfører en total standardisering, i og med at alle gamle dialektforskelle er aflagt. Man kan dog tvivle på at vi nogensinde får et sådant helt ensartet talesprog. Det er nemlig ikke nok at få folk til at skifte fra de traditionelle dialekter til rigsdansk, man må også hindre folk i at skabe nye måder at tale dansk på, hvad enten det måtte dreje sig om aldersmæssige, sociale eller etnisk betingede udtaleforskelle.